

Europa, een bundel van drie opinies over de Europese Unie, zes toespraken over beroemde collegae en, helemaal aan het eind, een lang artikel over de haalbaarheid van deliberatieve politiek.

Voegt *Ach, Europa* nog echt iets toe aan Habermas' oeuvre? (En zo ja, wat dan?) Of is de bundel eigenlijk alleen interessant voor de liefhebber?

Lange tijd lijkt het op het laatste uit te draaien. Habermas' toespraken over Richard Rorty en Ronald Dworkin zijn uitstekend – zo krijgt in Habermas' weergave Dworkins rechtstheorie een veel scherper en dwingender karakter – maar eigenlijk toch alleen boeiend voor mensen die nu eenmaal alles van Habermas willen lezen.

Bij Habermas' stukken over de Europese Unie worden we op het verkeerde been gezet. Habermas beweert hier niet als wetenschapper maar als intellectueel aan het woord te zijn (p. 96). Zijn deze teksten dus niet boeiend voor een breed filosofenpubliek? Integendeel. Habermas mag dan als intellectueel schrijven, maar hij analyseert de problematiek van de Europese Unie na de Franse en Nederlandse referenda wel rechtstreeks vanuit het door hem, als wetenschapper, ontwikkelde model van deliberatieve democratie. Deze stukken zijn daarom voor velen interessant, want ze vormen een welkome illustratie van dit in *Faktizität und Geltung* toch wel zeer abstract neergezette democratiemodel.

De laatste bijdrage aan de bundel is van zo mogelijk nog groter belang. Habermas doet in dit artikel niets minder dan uitleggen waarom volgens hem moderne massamedia en deliberatieve democratie elkaar niet hoeven te bijten. Hij doet dit onder andere door het empirische onderzoek te bespre-

ken dat de laatste jaren tegen de achtergrond van het door hem ontwikkelde theoretische kader is verricht. Het is dus niet zo vreemd dat Habermas in het voorwoord opmerkt dat bij uitstek deze laatste bijdrage hem ‘am Herzen liegt’.

Ik bespreek in dit artikel het verdrag van de Unie als centraal boek over Europa. De rest van de bundel laat ik, gezien het vorenstaande, verder buiten beschouwing.

Habermas plaatst aan het begin van het artikel ‘Hat die Demokratie noch eine epistemische Dimension? Empirische Forschung und normative Theorie’ drie interpretaties van de democratische rechtsstaat tegenover elkaar: de liberale, de republikeinse en de deliberatieve. Dit deed hij eerder uitgebreid in het artikel ‘Drei normative Modelle der Demokratie’ (opgenomen in *Die Einbeziehung des Anderen*), maar hier voegt hij een bespreking van het bij elk model passende empirische politieke onderzoek toe. Hierdoor komen de verschillen tussen de modellen nog scherper uit de verf. Het liberale model benadrukt de rechten van burgers ten opzichte van de Staat. Volgens Habermas past het rationele keuzeonderzoek bij deze traditie. Bij het republikeinse model draait het juist om de actieve deelname van burgers aan de politiek. Het empirische onderzoek binnen dit model is gericht op het beschrijven van de cultuur of het ethos van een volk. Binnen het deliberatieve model, Habermas’ eigen model, wordt de aandacht gericht op de manier waarop politieke beslissingen tot stand komen. Het is de bedoeling dat politieke beslissingen zo rationeel mogelijk tot stand komen. De rationaliteit kan worden verhoogd door de politieke besluitvorming in te bedden in een publieke sfeer waar argumentaties en meningen vrij spel hebben.

‘[D]as deliberative Modell erwartet von der Einbettung des Wählerwillens und der formellen Beratungs- und Entscheidungsverfahren in die vitale, möglichst ungesteuerte Zirkulation öffentlicher Meinungen einen Rationalisierungsdruck, der die *Qualität* der Entscheidungen verbessert.’ (p. 144)

In het empirische onderzoek naar de haalbaarheid van het deliberatieve model moeten we volgens Habermas eerst goed begrijpen waar onze deliberatieve maatstaven eigenlijk vandaan komen. Habermas vertelt, daarbij het methodologische uitgangspunt van de Kritische Theorie volgend, dat deze maatstaven door onszelf al worden gehanteerd wanneer wij deelnemen aan praktijken. Wanneer we aan verkiezingen deelnemen bijvoorbeeld, gaan we van de regel uit dat elke stem telt, ook al weten we dat één stem meer of minder niet zo veel uitmaakt. En wanneer we een rechtszaak aanspannen, doen we dat op grond van de verwachting dat ons recht zal worden gedaan. Deze standaarden zijn volgens Habermas ‘mit dem Vollzug

bestimmter Praktiken *unvermeidlich* verknüpft' (p. 150). Niemand zou meer stemmen of een rechtszaak aanspannen wanneer men niet dergelijke aannames maakt. Het is duidelijk dat deze aannames geen empirische wetmatigheden zijn. Ze zijn 'kontrafaktisch' (p. 150). In het empirische onderzoek gaat het erom dat deze aannames niet gemaakt worden.

'Das deliberative Forschungsparadigma verlangt eine Methodologie, die den kontrafaktischen Gehalt solcher Präsuppositionen in Rechnung stellt. (...) Die Nachkonstruktion stillschweigend vorgenommener kontrafaktischen Voraussetzungen liefert einen Objektiven Maßstab der Bewertung, der in den beobachteten Praktiken selbst wurzelt.' (p. 150-151)

De maatstaven zijn wel 'kontrafaktisch', maar de praktijken moeten wel in bepaalde mate aan de maatstaven tegemoetkomen, omdat deelnemers zich er anders van zullen afkeren. Empirisch onderzoek kan duidelijk maken waar de grens ligt.

Uit experimenteel onderzoek naar discussies in kleine groepen kan volgens Habermas worden afgeleid dat 'Diskussionen durchaus ein kognitives Potential besitzen' (p. 155). De meningen van mensen komen dichter bij elkaar en worden genuanceerder, geïnformeerder. Maar dit zegt nog niet veel over het rationele, deliberatieve karakter van onze door massamedia beheerste democratie. Een probleem is dat de gunstige voorwaarden waaronder kleine groepen met elkaar discussiëren, niet aanwezig zijn in de publieke sfeer die door massacommunicatiemiddelen wordt bepaald.

'In der Art von Massenkommunikation, die über die Presse und die elektronischen Medien läuft, fehlen (...) die prozeduralen Beschränkungen, denen die *face to face*-Verhandlungen in politischen Institutionen wie Gerichten oder parlamentarischen Ausschüssen unterliegen.' (p. 157-158)

In de massamedia kunnen we niet spreken van een gesprek tussen aanwezigen of van een wisseling van vragers- en antwoorderrol, wat wel kenmerkend is voor communicatie binnen kleine groepen. Daarnaast hebben de media veel invloed op wat er door wie op welke manier onder de aandacht wordt gebracht. Is dan nog wel sprake van vrije argumentatie?

Volgens Habermas hoeft de massacommunicatie niet te lijken op een strak georganiseerde vergadering om deliberatieve politiek te bevorderen. Hij legt uit dat politieke communicatie op drie niveaus plaatsvindt: geïnstitutionaliseerde discussie, massacommunicatie en alledaagse communicatie. De bedoeling is dat de politieke beslissingen die in geïnstitutionaliseerde

discussies worden genomen, beïnvloed worden door massacommunicatie en alledaagse communicatie. De massacommunicatie wordt daarbij door Habermas beschouwd als een soort intermediair tussen de andere niveaus. De vraag is nu of over het geheel genomen het ideaal van deliberatieve politiek haalbaar is. Daarvoor is het noodzakelijk (voor zijn universiteitswoord en argumenten voor en tegen aan het licht worden gebracht, (2) alternatieven getoetst worden en (3) rationele oordelen uiteindelijk de doorslag geven. Maar de door media sterk beïnvloede massacommunicatie hoeft alleen maar de eerste van deze taken te vervullen.

Kunnen we dit van de media verwachten? Onder gunstige omstandigheden wel. Journalisten en programmamakers hebben weliswaar veel invloed, omdat ze onderwerpen selecteren en interpreteren, maar zolang ze vrij en onafhankelijk zijn, is die invloed 'harmlos'. Politici hebben ook een sterke positie; zij kunnen gemakkelijk meningen en argumentaties naar voren brengen. Maar de macht van politici blijft toch beperkt, omdat altijd stelling kan worden genomen tegen datgene wat naar voren wordt gebracht. Habermas' voorzichtige conclusie is dat de mediasamenleving niet per se in strijd met de deliberatieve maatstaven is.

Habermas beperkt zich in het artikel tot de rol van de media en dus tot de eerste van de drie onderscheiden functies die in een deliberatieve democratie vervuld moeten worden. Het is Habermas niet kwalijk te nemen, dat hij niet ook uitgebreid ingaat op de twee andere functies, die hoofdzakelijk door officiële politieke en juridische fora zouden moeten worden vervuld. Heel waardevol is dat Habermas in de bespreking van het empirische onderzoek naar de deliberatieve democratie telkens oog heeft voor methodologische vraagstukken. (Zeer interessant is wat dit betreft ook: Jürgen Habermas, 'Concluding Comments on Empirical Approaches to Deliberative Politics', *Acta Politica* 2005 (40), p. 384-392.) Empirisch ingestelde filosofen of filosofisch ingestelde sociologen kunnen hierdoor veel gemakkelijker zelf het onderzoek verrichten dat Habermas hier uit tijdgebrek wel moest laten liggen.

Volgens Habermas is de afwezigheid van een Europese openbaarheid de oorzaak van tal van Europese problemen. In 'Europapolitik in der Sackgasse. Plädoyer für eine Politik der abgestuften Integration' bespreekt Habermas er enkele. Hij legt eerst uit dat het verdrag van Lissabon, dat onlangs door de Ieren werd verworpen, de problemen niet echt kan oplossen. 'Was der Reformvertrag (...) unberührt lässt, sind Mentalität und Beteiligung der Bevölkerungen.' (p. 98) Het verdrag moet voor een andere manier van politiek bedrijven zorgen en moet helderheid scheppen over Europa's toekomst. Het verdrag van Lissabon doet beide dingen niet. 'Stattdessen besiegelt nun der abgespeckte Reformvertrag erst recht den elitären Charakter eines von den Bevölkerungen abgehobenen politischen Geschehens.' (p. 99)

Om burgers bij de Europese politiek te betrekken, is een Europese openbare ruimte nodig. Dat is volgens hem niet een openbaarheid boven de nationale openbaarheden.

Die neue Europäische Öffentlichkeit kann vorwiegend entstehen, dass sich die nationalen Öffentlichkeiten *füreinander* öffnen. Damit wird auch das Hindernis der Vielsprachigkeit gegenstandslos.' (p. 107)

Europese regeringen zouden het moeten aandurven om de burgers een echte keuze te geven. Habermas doet een uitgewerkt voorstel. Er moet één Europawijd referendum komen, waarin burgers de keus krijgen voorgelegd of ze voor of tegen verdergaande integratie zijn. Die integratie bestaat uit een direct gekozen president, één 'Außenminister' en een zo goed als gemeenschappelijk fiscaal en sociaal beleid. 'Die Vorlage gälte als angenommen, wenn sie die "doppelte Mehrheit" der Staaten und der Stimmen der Bürger auf sich vereinigt.' (p. 125) Bij uiteenlopende resultaten ontstaat een Europa van verschillende snelheden, met een kern en een periferie. 'Ein angenommenes Referendum dürfte jedoch nur die Mitgliedstaaten binden, in denen sich jeweils eine Mehrheit der Bürger für die Reform entscheidet.' (p. 125) De landen die ervoor kiezen om niet mee te doen met de 'kern' moet vervolgens wel later de mogelijkheid worden geboden zich alsnog bij de kern aan te sluiten. Habermas heeft goede hoop op een positieve uitkomst van 'zijn' referendum. Hij haalt cijfers aan die uitwijzen dat de meeste Europeanen positief staan tegenover meer Europese samenwerking. Het Franse 'non' en het Nederlandse 'nee' moeten we volgens hem niet al te serieus nemen:

'die beiden Referenden waren (...) mit sachfremden innenpolitischen Auseinandersetzungen und Emotionen so belastet, dass sie die Meinungen zu Europa nicht unverfälscht zum Ausdruck bringen konnten.' (p. 123)

Een eerlijk referendum lijkt pas mogelijk te zijn wanneer er een Europese openbare ruimte komt. Maar het probleem is dat die Europese publieke sfeer natuurlijk pas goed op gang komt als er een directe aanleiding voor is. Zou dat het referendum van Habermas kunnen zijn?

Habermas laat in zijn stukken over Europa zien hoe belangrijk een goed functionerende openbare sfeer eigenlijk is voor het reilen en zeilen van een democratisch bestuur. Zo beschouwd vormen Habermas' stukken over Europa een sterk pleidooi voor zijn model van de deliberatieve democratie. Bij de lezer kan de vraag opkomen of Europa's problemen vanuit het liberale of republikeinse model eigenlijk wel net zo mooi te analyseren zijn als van-

uit het deliberatieve model. Maar de intellectueel Habermas laat die wetenschappelijke vraag hier liggen.

Mijn conclusie is dat *Ach, Europa* echt iets toevoegt aan Habermas' oeuvre. In zowel de laatste tekst als de stukken over Europa lukt het Habermas mijns inziens om zijn model vaak en de juiste manier tot vlak boven de politieke werkelijkheid te laten afdalen. Dat is, gezien zijn toch abstracte hoofdwerken, een bijzonder prettige verrassing. Het maakt *Ach, Europa* tot een *must* voor onderzoekers in de deliberatief-democratische traditie, maar ook voor filosofen die vermoeden dat Habermas' model onrealistische eisen aan de politieke praktijk stelt.

De titel van de bundel is overigens ontleend aan Hans Magnus Enzenbergers *Ach Europa!* uit 1987. 'Zwanzig Jahre später ist es mit dem europapolitischen Optimismus vorbei', treurt Habermas (p. 2). Hopelijk leest de Europese elite deze bundel en kan het optimisme terugkeren.

Bertjan Wolthuis (Amsterdam)